

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.4.27

Olga Onishchuk

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2459-2613>

Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

TERMINATION OF PARENTAL RIGHTS AS A MEASURE OF RESPONSIBILITY UNDER FAMILY LAW

Ольга Оніщук

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЯК МІРА СІМЕЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

The paper considers the responsibility of parents established by family law, namely the termination of parental rights when parents do not fulfill their responsibilities for the upbringing of the child or abuse children's rights. The legal nature of the termination of parental rights as a possible sanction for abuse of parental rights is studied. It has been established that the evasion of parents from fulfilling their responsibilities for the upbringing of a child covers the whole range of property and personal non-property rights of the child, the realization of which is entrusted by the law to the parents. Special attention is given to persons who have the right to file a claim for termination of parental rights in court. This right belongs to one of the parents, guardian, trustee, person in whose family the child lives, health care institution, educational or other institution in which the child is, the guardianship authority, the prosecutor, as well as the child, which reached the age of fourteen years. The legal consequences of the termination of parental rights are considered. Peculiarities of termination of parental rights as a measure of responsibility under family law are highlighted. The author suggests her own definition of the concept of "termination of parental rights".

Keywords: abuse of parental rights, termination of parental rights, parents, children, upbringing of a child, property rights of a child, non-property rights of a child, sanctions.

Постановка проблеми. У Конвенції про права дитини 1989 р. закріплено, що держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. У випадках, коли батьки не виконують своїх обов'язків щодо виховання дитини або зловживають своїми правами, законодавством передбачена така відповідальність батьків, як позбавлення батьківських прав.

Відповідно до ст. 121 СК України права і обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому в установленому законом порядку відтак, саме на батьків покладається відповідальність за виховання дітей, захист їх прав та інтересів, турботу про здоров'я, фізичний, психічний, духовний і моральний розвиток дитини. Однак батьки не завжди добросовісно здійснюють покладені на них обов'язки та дуже часто зловживають своїми батьківськими правами, травмуючи дітей. У таких випадках є підстави говорити про необхідність позбавлення батьківських прав.

Вважається, що позбавлення батьківських прав є найбільш суворою формою сімейної відповідальності і є мірою державного примусу, застосування якої при збереженні майнових обов'язків тягне за собою втрату батьками всіх прав, що виникають на підставі споріднення

з дитиною, а також деяке обмеження їх дієздатності, спрямоване на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і запобігання правопорушенням¹.

Досліджуючи правову природу позбавлення батьківських прав як можливої санкції за зловживання батьківськими правами, варто наголосити на відсутності законодавчо закріпленого поняття «позбавлення батьківських прав». Водночас у науковій літературі зустрічаємо різні погляди щодо визначення цього поняття. Так, А. Г. Григор'єва пропонує закріпити у Сімейному кодексі таке визначення: «позбавлення батьківських прав – це міра сімейно-правової відповідальності, спрямована на захист прав та інтересів дітей і тягне за собою правові наслідки для батьків»².

Своєю чергою Ю. В. Александрова на підставі дослідження правової природи справ про позбавлення батьківських прав як крайнього заходу впливу на осіб, які не виконують чи неналежно виконують батьківські обов'язки, обґрунтовує доцільність розгляду позбавлення батьківських прав як заходу сімейно-правової відповідальності, фактичною підставою застосування якого є вчинення сімейного правопорушення³.

Загалом підтримуючи позицію щодо необхідності закріплення на законодавчому рівні поняття позбавлення батьківських прав, слід констатувати, що аналіз вказаних вище визначень поняття «позбавлення батьківських прав» свідчить про їх недосконалість з огляду на значну ступінь узагальнення та відсутність особливих кваліфікуючих ознак позбавлення батьківських прав як крайньої міри сімейно-правової відповідальності. Для вироблення найбільш точного і повного визначення цього поняття спробуємо дослідити його правову природу та особливості.

Виклад основного матеріалу. Позбавлення батьківських прав, як зазначає К. М. Романко, є серйозним покаранням за невиконання батьківських обов'язків і є крайньою необхідністю у випадках, коли фізичне, моральне та духовне благополуччя дитини є в небезпеці або знаходиться під загрозою. Така процедура надає можливість захистити права, інтереси та всебічний і повноцінний розвиток дитини. З іншого боку, державний осуд поведінки батьків вказує на їх помилки, дає настанову для виправлення і можливості повернення дитини в сім'ю. Позбавлення батьківських прав носить також превентивний характер, що дає змогу іншим батькам переосмислити відносини з дітьми і стати на шлях виправлення задля збереження повноцінної сім'ї⁴.

У науковій літературі звертається увага на те, що основними цілями застосування такої відповідальності, як позбавлення батьківських прав, слід вважати: створення нормальних умов для життя і розвитку дитини, охорони її здоров'я; покарання батьків за їх суспільно-шкідливу поведінку; виховний вплив на батьків, які позбавлені батьківських прав і мають можливість поновити їх; превентивний вплив на учасників сімейних правовідносин⁵. Тобто позбавлення батьківських прав є виключною мірою для захисту прав та інтересів дітей⁶.

СК України не містить визначення «позбавлення батьківських прав», а одразу визначає підстави та механізм позбавлення батьківських прав. Так, відповідно до ст. 164 СК України підставами позбавлення батьківських прав є випадки за яких мати, батько:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстоко поведуться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

¹ Казанцева, А.Е. (1987). *Обязанности и права родителей (заменяющих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение*. Томск: Изд-во Том. Ун-та, 110–111.

² Григор'єва, А.Г. (2013). Мера семейно-правовой ответственности в виде лишения родительских прав. *Теория и практика общественного развития*, 12.

³ Александрова, Ю.В. (2012). *Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав*: автореферат дисертації кандидата юридичних наук. Одеса.

⁴ Романко, К.М., Менджул, М.В. (2015). Питання правової регламентації позбавлення батьківських прав як крайньої міри відповідальності батьків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, 32(2), 58-61.

⁵ Фадеева, Т.А. (2009). *Гражданское право. Часть 3*. Москва: Проспект, 384.

⁶ *Постановление о судебной практике по делам о лишении родительских прав 2002* (Пленум Верховного суда Республики Беларусь).

Отже, як бачимо, СК України не містить такої підстави для позбавлення батьківських прав, як зловживання ними. Втім, окремо виділені такі складові зловживання батьківськими правами, як експлуатація дитини, примушення до жебракування та бродяжництва. На нашу думку, Х. Г. Колінчук актуалізує досить серйозну проблему правозастосування, що складається у зв'язку з цим. Так, виключення зловживання батьківськими правами як правової підстави для позбавлення цих прав призведе до того, що здійснення батьківських прав усупереч інтересам дитини, що не полягає в експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва, не зможе бути підставою для суду позбавити батьків, які такі дії допускають, батьківських прав¹.

Окремо слід зупинитись на такій підставі для позбавлення батьківських прав, як ухилення батьків від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини. Вважається, що дана підстава для позбавлення батьківських прав є найбільш розповсюдженою. Однак СК України не конкретизує, що мається на увазі під ухиленням батьків від виконання своїх обов'язків із виховання дитини. Доволі чітко дає відповідь на дане питання положення п. 16 Постанови Пленуму ВСУ № 3 від 30.03.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав». Зокрема, ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування; не забезпечують необхідного медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальнонавчаних норм моралі, не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти².

Тобто ухилення батьків від виконання своїх обов'язків із виховання дитини охоплює весь спектр майнових та особистих немайнових прав дитини, реалізація яких покладається законом на батьків.

З огляду на вказане цілком об'єктивним є факт існування нагальної потреби внесення до СК України норми, якою б було закріплено таку підставу для позбавлення батьківських прав, як зловживання ними.

Така позиція вже була предметом наукових досліджень. Так, Л. В. Красицька, розглядаючи проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав, пропонує закріпити таку підставу для позбавлення батьківських прав, як «зловживання батьківськими правами», доповнивши ч. 1 ст. 164 СК України п. 7 у відповідній редакції³. Такої ж думки дотримується й Х. Г. Колінчук, яка вказує, що такий вид відповідальності є хоча і крайнім заходом, що вживається до батьків, які допускають такі порушення, але в деяких випадках може бути єдиним та найбільш ефективним заходом з огляду на захист прав дитини⁴.

Водночас, на нашу думку, до нормативного закріплення зловживання батьківськими правами як окремої підстави позбавлення батьківських прав законодавцеві слід поставитися з усією серйозністю та підібрати максимально доречне і точне формулювання такої норми закону з огляду на те, що не всяке зловживання батьківськими правами за своїм змістом може слугувати підставою для позбавлення батьківських прав. Так, взявши до уваги визначені у ст. 164 СК України підстави позбавлення батьківських прав, як-от: ухилення від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини, жорстоке поведіння з дитиною, експлуатація дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва тощо, можемо зробити висновок, що такі дії батьків характеризуються особливою тяжкістю та зухвалістю по відношенню до дитини та ставлять під серйозну загрозу її психічне і фізичне здоров'я, нормальний розвиток, а в деяких випадках – і життя. Саме тому з метою кваліфікації зловживання батьківськими правами як достатньої підстави для позбавлення батьків належних їм прав відносно дітей суд повинен переконатися у тому, що такі діяння справді становлять небезпеку для життя та здоров'я дитини і призводять чи можуть призвести до вкрай негативних для неї наслідків.

¹ Колінчук, Х.Г. (2009). Зловживання батьківськими правами в контексті інституту зловживання суб'єктивними цивільними правами. *Наукові записки НаУКМА, том 90: Юридичні науки*, 72-75.

² Красицька, Л.В. (2014). *Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей*: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 263.

³ Там само.

⁴ Колінчук, Х.Г. (2009). Зловживання батьківськими правами в контексті інституту зловживання суб'єктивними цивільними правами. *Наукові записки НаУКМА, том 90: Юридичні науки*, 72-75.

У контексті цього можемо навести думку Б. К. Левківського, який зазначає, що у випадку зловживання батьківськими правами, які не мають системного характеру, або не спричинили шкідливих для дитини наслідків, або рівень таких наслідків є незначним, рівень відповідальності батьків має бути значно м'якшим, ніж у випадку систематичного зловживання батьківськими правами або якщо таке зловживання спричинило негативні для дитини наслідки (для її здоров'я та життя)¹.

Отже, враховуючи вищенаведене, доцільно навести приблизний перелік характеристик, за наявності хоча б однієї з яких зловживання батьківськими правами може кваліфікуватись як достатня підстава для позбавлення батьківських прав:

- а) систематичність (багаторазовість) зловживання батьківськими правами;
- б) створення загрози життю чи фізичному здоров'ю дитини, її нормальному розвитку;
- в) завдання шкоди здоров'ю дитини.

Беручи до уваги вказане, вважаємо за необхідне підтримати позицію щодо необхідності законодавчого закріплення зловживання батьківськими правами як окремої підстави для позбавлення батьківських прав шляхом доповнення ст. 164 СК України пунктом 7, проте з обов'язковою вказівкою на кваліфікуючі ознаки тяжкості та шкідливості вчинюваних батьками зловживань.

Ч. 2 ст. 164 СК України передбачено, що мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з підстав, встановлених пунктами 2, 4 і 5 частини першої цієї статті, лише у разі досягнення ними повноліття. На нашу думку, таке положення є спірним з огляду на те, що до неповнолітніх батьків також повинен застосовуватись механізм притягнення до відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав. Очевидно, що неповнолітні батьки наділені особливим правовим статусом, однак, виходячи із ч. 1 ст. 156 СК України, неповнолітні батьки мають такі ж права та обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки, і можуть їх здійснювати самостійно, з огляду на що і відповідальність за зловживання батьківськими правами повинні нести аналогічну.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них. Під час ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав суд бере до уваги інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи) у разі здійснення такого супроводу.

Якщо суд при розгляді справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки кримінального правопорушення, він письмово повідомляє про це орган досудового розслідування, який в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, розпочинає досудове розслідування.

Рішення суду про позбавлення батьківських прав після набрання ним законної сили суд надсилає органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини.

Окремої уваги заслуговують особи, які мають право звернутися з позовом до суду про позбавлення батьківських прав. Так, у законодавстві чітко визначено, що право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Правові наслідки позбавлення батьківських прав визначені у ст. 166 СК України. Так, особа, позбавлена батьківських прав:

- 1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- 2) перестає бути законним представником дитини;
- 3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- 4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- 5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);
- 6) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

При цьому слід мати на увазі, що особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини, оскільки при задоволенні позову щодо позбавлення батьківських

¹ Левківський, Б.К. (2017). Способи захисту прав та інтересів дитини від зловживання батьківськими правами. *Приватне право і підприємництво*, 17, 73–78.

прав суд одночасно приймає рішення про стягнення аліментів на дитину. У разі якщо мати, батько або інші законні представники дитини відмовляються отримувати аліменти від особи, позбавленої батьківських прав, суд приймає рішення про перерахування аліментів на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України та зобов'язує матір, батька або інших законних представників дитини відкрити зазначений особистий рахунок у місячний строк із дня набрання законної сили рішенням суду.

Законом передбачений механізм подальшого влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. Зокрема, якщо дитина проживала з тим із батьків, хто позбавлений батьківських прав, суд вирішує питання про можливість їхнього подальшого проживання в одному житловому приміщенні.

При цьому суд може постановити рішення про виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, у якому він проживає з дитиною, якщо буде встановлено, що він має інше житло, у яке може поселитися, або постановити рішення про примусовий поділ житла чи його примусовий обмін.

Однак дитина за бажанням другого з батьків може бути передана йому. Якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають за їхньою заявою баба та дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчиму.

Якщо дитина не може бути передана бабі, дідові, повнолітнім братам та сестрам, іншим родичам, мачусі, вітчиму, вона передається на опікування органу опіки та піклування. Дитина, яка була передана родичам, мачусі, вітчиму, органів опіки та піклування, зберігає право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала, і може у будь-який час повернутися до нього.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Суд може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це не завдасть шкоди її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи.

В контексті наведеного слушною є думка Л. В. Красицької, яка звертає увагу на те, що за законодавством України у разі позбавлення батьківських прав за батьками зберігається декілька майнових обов'язків. Відповідно до ч. 2 ст. 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Відповідно до ст. 1183 ЦК України батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом трьох років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків¹.

Висновки: Викладене дозволяє виділити особливості позбавлення батьківських прав як міри сімейно-правової відповідальності, а саме:

позбавлення батьківських прав є виключною та надзвичайною мірою впливу на батьків, які недобросовісно здійснюють свої права, зокрема й зловживають ними;

перелік підстав для позбавлення батьківських прав є виключним і потребує доведення та підтвердження;

із позовом про позбавлення батьківських прав можуть звернутись: один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років;

позбавити батьківських прав можна лише в судовому порядку за умови доведення підстав визначених у ст. 164 СК України;

специфічні правові наслідки позбавлення батьківських прав.

Окрім зазначеного, відповідно до ст. 166 СК України правовими наслідками позбавлення батьківських прав є втрата батьками: а) права на виховання дітей; б) немайнових прав щодо дітей; в) неможливість бути представниками дитини; г) права на пільги і державну допомогу; д) неможливість бути усиновлювачами та опікунами; е) неможливість розраховувати на майнові права, пов'язані з батьківством і материнством, які присуджувалися б їм при непрацездатності.

Вважаємо за необхідне підтримати позицію науковців щодо доцільності закріплення на рівні СК України легального визначення поняття «позбавлення батьківських прав» з метою

¹ Красицька, Л.В. (2014). *Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей*: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 264.

забезпечення однакового його розуміння, тлумачення та застосування. З огляду на специфіку особливостей та виключний перелік підстав застосування під поняттям позбавлення батьківських прав слід розуміти крайню міру сімейно-правової відповідальності за вчинення батьками діянь, які завдають чи створюють загрозу завдання шкоди життю чи здоров'ю дитини, її нормальному розвитку, що застосовується судом з метою захисту прав дитини та має незворотні правові наслідки у вигляді втрати належних їм особистих немайнових та майнових прав щодо дітей, крім обов'язку зі сплати аліментів.

Вважаємо за доцільне підтримати позицію науковців щодо необхідності розширення переліку підстав для позбавлення батьківських прав за рахунок включення до ст. 164 СК України п. 7 такої підстави, як систематичне або таке, що спричиняє чи може спричинити для дитини тяжкі наслідки, зловживання батьківськими правами. Водночас зловживання батьківськими правами як крайня міра сімейно-правової відповідальності потребує окремого належного доктринального дослідження.

References:

1. Aleksandrova, Yu.V. (2012). *Protsesualni osoblyvosti rozghliadu tsyvilnykh sprav shchodo pozbavlennia batkivskykh prav*: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk [Procedural features of civil cases concerning deprivation of parental rights: Abstract thesis PhD of Law Sciences]. Odesa. [in Ukrainian].
2. Grigoreva, A.G. (2013). Mera semejno-pravovoj otvetstvennosti v vide lisheniya roditel'skih prav [A measure of family legal responsibility in the form of deprivation of parental rights]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya* [Theory and practice of social development], no. 12. [in Russian].
3. Kazanceva, A.E. (1987). *Obyazannosti i prava roditel' (zamenyayushchih ih lic) po vospitaniyu detej i otvetstvennost' za ih narushenie* [Obligations and rights of parents (substitutes for them) on raising children and responsibility for their violation]. Tomsk: Izd-vo Tom. Un-ta. [in Russian].
4. Kolinchuk, Kh.H. (2009). Zlovzhyvannia batkivskymy pravamy v konteksti instytutu zlovzhyvannia subiektyvnymy tsyvilnymy pravamy [Maliciousness of Batkiv rights in the context of the Institute of Malicious Sub'active Civil Rights]. *Naukovi zapysky NaUKMA* [Science notes of NaUKMA], vol. 90: *Legal Science*, 72-75. [in Ukrainian].
5. Krasyt'ska, L.V. (2014). *Problemy zdiisnennia ta zakhystu osobystykh ta mainovykh prav batkiv i ditei*: monohrafiia [Problems of realization and protection of personal and property rights of parents and children]. Kyiv: Lira-K Publishing House. [in Ukrainian].
6. Levkivskii, B.K. Sposoby zahystu prav ta interesiv dytyny vid zlovzhyvannia batkivskymy pravamy [Ways to protect the rights and interests of the child from abuse of parental rights]. *Private law and entrepreneurship*, iss. 17, 73-78. [in Ukrainian].
7. *Postanovlenie o sudebnoj praktike po delam o lishenii roditel'skih prav 2002* [Resolution On judicial practice in cases of deprivation of parental rights] (Plenum Verhovnogo suda Respubliki Belarus') [Plenum of the Supreme Court of the Republic of Belarus]. [in Russian].
8. Romanko, K.M., Mendzhul, M.V. (2015). Pytannia pravovoi rehlamentatsii pozbavlennia batkivskykh prav yak krainoi myry vidpovidalnosti batkiv [The issue of legal regulation of deprivation of parental rights as a last resort]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo*. [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law], iss. 32(2), 58-61. [in Ukrainian].
9. Fadeeva, T.A. (2009). *Grazhdanskoe pravo* [Civil law]. Part. 3. Moscow: Avenue. [in Russian].